

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ШЕВЧЕНКОВОГО ТЕКСТУ

Роксана ХАРЧУК

УДК 821.161.2

ОБРАЗ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ЯК МИСТЕЦЬКА Й ІСТОРИЧНА АЛЬТЕРНАТИВА ДО ОФІЦІЙНОГО ОБРАЗУ ГЕТЬМАНА В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ Й ЛІТЕРАТУРІ

Авторка статті розглядає динаміку Шевченкового образу гетьмана Б. Хмельницького, виводить його генеалогію: історичну, літописну, фольклорну, літературну, доходячи висновку, що найбільший вплив у цьому плані на поета мала історія Д. Бантиш-Каменського й монографія М. Костомарова про Хмельницького. Однак Шевченко не пішов за жодним із тогочасних потрактувань гетьмана, подавши його образ як мистецьку й історичну альтернативу до усталеного його розуміння в російській історіографії й літературі.

Ключові слова: образ Б. Хмельницького, ревізія, російська історіографія, літописи, фольклор, літературні джерела, альтернатива, гротеск, карикатура, сатирична епітафія.

Шевченкове ставлення до історичних осіб й самої історії варто пояснювати панівним на той час розумінням цих феноменів. Чи не найточніше його сформулював М. Максимович: «Мы хотим и требуем от истории, чтобы в ней давно минувшая жизнь являлась живьем пред очами нашими; а для этого необходимо, чтобы каждое историческое событие и лицо было познано и представлено верно, в его подлинном виде и на своем месте, как было оно на самом деле» [12, с.195]. Випадок Б. Хмельницького у творчості Т. Шевченка цілком вписується до такого розуміння історії. До цього гетьмана поет ставився найкритичніше, не боявся ламати усталені його оцінки, через що самого митця з повним правом

можна назвати ревізіоністом тогочасних уявлень про Б. Хмельницького, уявлень, які усталилися в російській імперській історіографії не без допомоги літератури. В. Яременко вважає, що митець «керувався ідеєю альтернативності історичного розвитку», що він поступово занурювався в історичні події, намагаючись осмислити не їхнє різноманіття, а сутність і наслідки, тому вступив у царину «історичної інтуїції» [17, с. 195, 202].

У радянських масових виданнях оминали один із найепатажніших віршів Т. Шевченка «Якби-то ти, Богдане п'яний» (1859). Епатажність цього твору впливає зі зневажливого тону щодо одного з найшановніших українських гетьманів Б. Хмельницького, ініціатора Переяславської угоди 1654 р. Образ п'яного гетьмана не вписувався до радянської історичної схеми значно більше, ніж Шевченкові карикатурні образи російських царів: Миколи I із царицею Олександрою Федорівною. І це не дивно, адже Б. Хмельницький не був монархом, тобто однозначним ворогом у межах радянської історичної науки. Російська імперська та радянська історіографія трактували Переяславську угоду як втілення віковичної мрії українського народу про возз'єднання з російськими православними братами, Шевченко ж уважав її згубним історичним моментом, який призвів до ліквідації української держави – Гетьманщини. Саме вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний» ще раз підтверджував негативне ставлення митця до Переяславської угоди, яке попередньо було проартикульовано у поемі «Великий льох». Тому цензура й намагалася зайвий раз обидва твори не афішувати.

У минулому й тепер історики по-різному оцінюють цю історичну подію, дебатуючи переважно статус України після Переяслава й характер угоди, – йшлося про військовий союз, персональну унію, напівзалежну державу чи гарантовану її автономію в Московії. Однак «незаперечним є той факт, що після 1654 р. Московське царство, яке через сімдесят п'ять років перетворилося на Російську імперію, вважало Малоросію (тобто Україну) своєю законною спадщиною» [11, с. 193]. Т. Шевченко, читаючи працю М. Костомарова «Богдан Хмельницкий», міг переконатися, що царю Олексію присягнули не всі українці, зокрема йому не присягнуло духівництво, найосвіченіша верства тодішнього суспільства, що була вихована на польський манер [7, т. 2, с. 411]. Не вдаючись до історичного чи соціального аналізу, у художній формі митець засвідчив, що після Переяслава польську фазу в українській історії замінила російська, в Україні почала реалізуватися імперська політика денационалізації й економічного визиску. З контексту Шевченкової творчості впливає, що внаслідок цієї угоди було покріпачено українське селянство, а верхівка козацтва перетворилася на імперське дворянство. На відміну від селян, українська знать не зазнавала соціального гніту, проте вона, як це показано в посланні «І мертвим, і живим», почувалася меншопартісною, була позбавлена політичних і культурних прав. Явище покритництва, солдатчини, перетворення України на відсталу, денационалізовану провінцію, архаїчність російської суспільної моделі, що прищеплювалася в Україні, формалізація християнства – все це поет розцінював як наслідки цієї угоди й ознаки російської фази в українській історії. Тому топос Переяслава, як й ім'я гетьмана Б. Хмельницького, у творчості Шевченка – символи українського занепаду.

Г. Грабович слушно стверджує, що для Шевченкових сучасників, передусім для української шляхти й козацької верхівки, яка здобула високий статус

у Російській імперії, Б. Хмельницький «утілював саму козацьку державу» [4, с. 132]. Переяславська угода також легітимізувала подвійну ідентичність української знаті, коли місцевий патріотизм не суперечив вірності імперії. Т. Шевченко ж, який походив із кріпаків, інакше, ніж представники верхніх прошарків українського суспільства, сприймав й оцінював українську історію, волів, аби Хмельницький взагалі не народжувався [див.: 11, с. 315]. Передусім саме через своє кріпацьке походження митець вже у XIX ст. ревізував як українську історію, так й усталену на той час оцінку найпопулярніших її діячів, зокрема розвінчував офіційний культ Б. Хмельницького. Поет розійшовся із потрактуванням особи гетьмана і в літописах, і в «Історії Русів», і в «Истории Малой России» (1822) Д. Бантиш-Каменського, і в «Истории Малороссии» (1842–1843) М. Маркевича, і в праці М. Костомарова «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России» (1857). Можливо, найбільший вплив на формування власного уявлення поета про Б. Хмельницького до заслання мала саме історія Д. Бантиш-Каменського, в якій гетьмана названо вірним підданим російського «государя», хоробрим полководцем й умілим політиком: «Он столь много сделал добра малороссиянам, что им нельзя не любить его, и столь причинил зла полякам, что они могли его ненавидеть» [1, с. 22]. Д. Бантиш-Каменський у своїй історії приділив увагу не тільки самому гетьману, а й його родовому гнізду, зокрема описав Іллінську суботівську церкву й умістив її зображення між 78 і 79 сторінками. Маю на увазі малюнок 1825 р. П. Сплетсера, на основі якого О. Осипов виконав згодом гравюру [8, с. 38–47]. Із цього зображення випливає, що художник «удосконалив» суботівську церкву, яку, як відомо, було збудовано за західними зразками. На гравюрі О. Осипова на даху суботівської церкви з'явилися додаткові 4 баньки, на малюнку Т. Шевченка «Богданова церква в Суботові» (1845) бачимо лише одну. Аналогічно на гравюрі О. Осипова частково зображено дзвіницю в російському стилі і навіть хрести біля Іллінської церкви теж стилізовано під російські. Гравюру підписано так: «Вид церкви в местечке Суботове, сооруженной Богданом Хмельницким, в которой он был погребен, и развалины его дома». Вочевидь, ця гравюра справила на Т. Шевченка велике враження, бо 1845 р., перебуваючи за дорученням археографічної комісії в Суботові, він намалював диптих, що міститься в його альбомі 1845 р.: перша акварель називається «Богданова церква у Суботові», друга – «Богданові руїни в Суботові». Звичайно, порівняно із гравюрою О. Осипова, на якій руїни дому Хмельницького лише вгадуються на задньому тлі, Шевченко змалював їх досить детально. Можливо, Т. Шевченка зачепив й коментар М. Бантиш-Каменського: «Каменная церковь, в коей покоится Хмельницкий, доселе существует в Суботове. Там служители олтаря возсылают к Всемогущему усердные мольбы о создателе сего храма и виновнике благоденствия их соотчичей. Хмельницкому не нужны памятники. Никакая злоба не изгладит живейшей благодарности, навеки в сердцах малороссиян к нему напечатленной» [1, с. 79–80]. Не менший вплив на поета справила, вочевидь, й інформація Д. Бантиш-Каменського про зруйнування С. Чарнецьким могил Б. Хмельницького і його сина Тимоша. Здається, саме це зображення й коментар послужили одним із імпульсів до створення метафори великого льоху, в якому поховано волю України й саму ідею української державності, відповідно призвідцем цього лиха Шевченкові уявлявся передусім гетьман. Розійшовся в

оцінці Б. Хмельницького Шевченко і з фольклором, який героїзував гетьмана, хоча сама тема злуки в народній творчості й не закорінилася [2, с. 214], і з попередньою, і з тогочасною літературною традицією, зокрема з віршем Г. Сковороди «De Libertate», з епічною поемою М. Максимовича «Богдан Хмельницький» (1833), виданою анонімно, і поемою Є. Гребінки «Богдан» («Сцены из жизни малороссийского гетмана Зиновия Хмельницкого») (1843). В усіх Б. Хмельницький постає мудрим і далекоглядним політиком, у Г. Сковороди він – «вольності отець», Є. Гребінки з утіхою передбачає утворення як майбутньої імперії, так і майбутнього православного суперетносу: «И вижу я там царство без границы / Надвинулось на многие моря / И запад, и восток, и юг, и север / В одно слились; везде язык славянский, / Везде святая праведная вера, / И правит им один великий царь! / И царство то чудесное – Россия!». Вже П. Филипович, порівнюючи «Богдана» Є. Гребінки з «Великим льохом» Шевченка, помітив, що подібність між цими творами суто зовнішня, насправді їм притаманна «зовсім відмінна ідеологія; у Гребінки антипольська, сполучена з вірнопідданими почуттями до російського царя, в Шевченка – антимосковська, протичарська» [16, с. 86]. Отже, Т. Шевченко не визнавав авторитетів, для нього в оцінці певних історичних осіб чи процесів важила передусім емпірика, життєві факти, які він знав не з переказів, а з власного досвіду. До офіційної історії поет взагалі ставився із недовірою, формулюючи власні оцінки від супротивного. Саме тому Ю. Івакін, характеризуючи погляди поета на Б. Хмельницького, зазначив, що Шевченко осмислював факти і явища не просто самотійно, «а й, сказати б, еретично щодо існуючих традицій, поглядів, оцінок» [6, с. 66]. Випадок Б. Хмельницького свідчить й про те, що Т. Шевченко абсолютизував роль особи в історичному процесі, визнавав саме за особою, а не за масами вирішальне значення. І в цьому нічого дивного немає, адже в XIX ст. було поширене індивідуалістичне розуміння історії як суми діянь великих особистостей, зокрема такий погляд репрезентував Томас Карлайл. Т. Шевченко міг читати його праці «Героическое назначение поэта. Данте» й «Героическое назначение поэта. Шекспир», що були опубліковані в журналі «Современник» (1856. – Т. LV). Саме цей часопис поряд із «Отечественными записками» належав до числа тих, які Т. Шевченко читав обов'язково, недаремно прагнув саме в них розмістити свої повісті, про що й писав у листі до О. Плещеева від 6 квітня 1855 р. Не міг Т. Шевченко пропустити й такі важливі статті про своїх улюблених поетів, тим паче, що після звільнення із заслання читав усе, що вийшло останнім часом, тобто протягом 1857 р., напевно, і 1856. Висновок про вирішальну роль особи в історії, зокрема Б. Хмельницького, поет міг зробити й із «Літопису Самовидця». Можливо, таке уявлення Т. Шевченко отримав саме звідти, бо, за спостереженням Я. Дзири, «виразно прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає. Замість того є об'єктивна інформація, характеристика Хмельницького, яка відповідала поглядам автора, його настрою в 70-х роках XVII ст.» [10, с. 29]. Хоча, з другого боку, у Т. Шевченка, на відміну від Самовидця, зовсім немає осуду Хмельницького за його союз із татарами, зокрема в літописі прямо сказано: «А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином» [10, с. 60]. Вочевидь, Т. Шевченкові суб'єктивні оцінки були пов'язані не з історичним минулим, а із сучасністю. Оскільки татарський фактор у XIX ст. перестав відігравати в історії якусь вагомую роль, поет пе-

рестав надавати йому істотного значення, тобто порушував правила герменевтики, які в історичній науці є обов'язковими, мистецтво ж їх нівелює.

Вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний» було написано в часі останньої подорожі поета по Україні в Переяславі, де він, повертаючись до Петербурга, зупинився на кілька днів у свого приятеля А. Козачковського. Як зазначив Ю. Барабаш, у цьому тексті відбився песимістичний настрій митця внаслідок несподіваного арешту, звинувачень у блюзнірстві, злиднів, побачених на батьківщині у Моринцях і Кирилівці [2, с. 210]. Занепад знайшов поет і в Переяславі, колишньому княжому місті, яке перетворилося на занедбану, безнадійну імперську провінцію, що застрягла в безчассі. Є підстави вважати, що у творчості Т. Шевченка українську провінцію в Росії позначає калюжа, в якій купаються свині. Ще на Шевченковій акварелі 1845 р. «Церква Покрови в Переяславі» храм, збудований у стилі українського бароко, розміщено в центрі картини, але на задньому плані. На передньому натомість бачимо калюжу й свиню. Такий контраст мав виразити думку про колишню самодостатність Переяслава – імпліцитно України та безперспективне й злиденне їхнє буття в Російській імперії. Топос Переяслава тут, безперечно, не випадковий. Недаремно й образ калюжі, «багна свинячого», через 14 років зринув у вірші «Якби-то ти, Богдане п'яний».

Ця поезія тісно пов'язана з іншими творами Шевченка, в яких порушено проблему російської фази в українській історії, у межах якої образ Б. Хмельницького є наріжним. Саме тому митець постійно й звертався до нього. Першим на це звернув увагу Д. Дорошенко. До теми Б. Хмельницького літературознавець зарахував такі твори, як «Розрита могила» (1843), «Чигрине, Чигрине» (1844), «Великий льох» із епілогом «Стоїть в селі Суботові» (1845), «Осія. Глава XIV» (1859). Цей же ряд творів, окрім «Осії. Глава XIV», назвали й сучасні дослідники Г. Грабович і Ю. Барабаш, долучивши до списку чотиривірш «За що ми любимо Богдана?» (1845–1846). В. Яременко доповнює список згадкою про Б. Хмельницького в «Гайдамаках» (1839–41), де Чигирин є символом української «державності, розвіяної вітрами історії», в уривкові з драми «Никита Гайдай» (1841) й у поемі «Сліпий» (1845), до якої включено пісню про «Богдана недомудра, / Ледачого сина» [17, с. 616–617]. Однак для з'ясування ставлення Т. Шевченка до Б. Хмельницького, його оцінки історичної ролі гетьмана важать також поодинокі згадки про цього історичного діяча в повістях, Щоденнику. Цікавим у цьому плані є й офорт «Дари в Чигрині 1649 року» (1844). Д. Дорошенко уважав, наче «Шевченко був тої думки, що Хмельницький пішов на ту спілку не з злої волі, а скоріше впав жертвою своєї політичної короткозорості» [5, с. 299]. Дослідник аргументував це тим, що у незакінченій драмі «Никита Гайдай» гетьмана названо «благородним». Г. Грабович і Ю. Барабаш натомість навіть епітет «геніальний», ужитий поетом у щоденниковому записі від 22 верес. 1857 щодо потрактування Б. Хмельницького М. Костомаровим в одноіменній праці, розцінюють як двозначний, з великою домішкою іронії [4, с. 38 [Примітка]; 2, с. 213]. В. Яременко, навпаки, відкидає таку думку [17, с. 617]. Безсумнівно, ставлення Т. Шевченка до гетьмана зазнало коливань упродовж життя поета, а після повернення із заслання з негативного переросло в гостро зневажливе. У дозасланчій творчості, наприклад у «Розритій могилі», образ Б. Хмельницького трагічний, він постає «нерозумним сином», якого мати-Україна «задушила б», «під серцем приспала»,

якби знала про його фатальну історичну роль. У вірші цього ж періоду «Чигрине, Чигрине» образ державного мужа пов'язаний із легендою про «визволителя, що повертається» [13, с. 369–371]. Імператив «спи, гетьмане, поки встане / Правда на сім світі» віщує пробудження харизматичного гетьмана зі смерті-сну й відродження України, яке є одним із елементів майбутньої правди. У мотиві воскресіння вчувається також відгомін евангелічного Другого пришествя Христа, коли мертві воскреснуть, відбудеться Страшний суд, а на землі встановиться Царство Боже [див.: 14, Мт. 24, 23–35]. У містерії «Великий льох», зокрема в її епілозі, церква в Суботіві, що слугувала усипальницею Б. Хмельницького, перетворюється на домовину всієї України, а сам гетьман, друг царя московського Олексія, який усе оддав «приятелям», зовсім втрачає чар і силу «визволителя». Тепер Т. Шевченко вже прямо називає його безпосереднім призвідцем українського лиха: «Занапастив еси вбогу / Сироту Україну!». Г. Грабович уважає, що в епілозі до містерії Шевченко хай частково, але пробачає Б. Хмельницького, паралельно визначаючи його «гріх» – гетьман зрадив, обдурив Україну, нагадуючи тих облудливих чоловіків, які спокусили, а потім кинули напризволяще своїх жінок [4, с. 133]. У чотиривірші «За що ми любимо Богдана?» тон оскарження зникає, з'являється натомість їдка іронія: великомудрий гетьман насправді виявляється не таким вже й мудрим, його «у дурні обули», а потім і забули високі імперські чиновники як російського, так і німецького походження. Ця прозорливість Шевченка особливо виразна, якщо згадати, що сучасні історики й досі мають справу зі списками «Статей Богдана Хмельницького», що не є оригіналом і «справедливо викликають підозру щодо їх автентичності», або із «Березневими статтями», які належали не безпосередньо Б. Хмельницькому, а були відредаговані московським царем Олексієм і боярською думою [15, с. 31–33]. Варто також підкреслити, що характерний для Шевченка антицарський мотив не стосується винятково російської імперської системи. Випадок Б. Хмельницького переконує, що до будь-якої влади, зокрема й до української поет підходив з позиції вільної людини-громадянина, яка покликана критично оцінювати владу, а не прославляти чи виправдовувати її. У цьому плані і з позиції сьогодення Т. Шевченка можна назвати й політичним дисидентом у тогочасній Росії, й незалежним від влади інтелектуалом європейського зразка.

Інтерес до постаті українського гетьмана в поета поновився вже в позасланчий період. Розважаючи над причинами злиденного становища України в наслідуванні з Біблії «Осія. Глава XIV», він припустив, що, можливо, Господь карає її за гріхи Богданові. Таке припущення негативно маркує не тільки історичну роль Б. Хмельницького-державного діяча, але й моральний образ гетьмана-християнина. Ще дошкульнішим є порівняння чину гетьмана супроти України з чином Петра I. Підсумковим же й найрізкішим твором Шевченка про Б. Хмельницького є вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний», що написаний у формі звернення до покійного гетьмана. Твір складається із двох частин, відділених відступом. У першій (р. 1–9) автор воскрешає Б. Хмельницького, переносячи до Переяслава через два століття після підписання угоди з Московією. Безперечно, мотив воскресіння гетьмана з'явився тут не без впливу Біблії, де сказано: «багато з тих, що сплять у поросі земному, прокинуться; одні на життя вічне, другі на вічний сором і ганьбу» [14, Книга Даниїла. 12, 2;3]. Аналогічну думку маємо й у Новому Запо-

віті: «І вийдуть ті, що чинили добро, на воскресіння життя. А ті, що зло чинили, – воскреснуть на суд» [14, Іоан. 5, 29].

В українських думках Б. Хмельницький зазвичай постає в образі «отамана-батька чигиринського», «батька гетьмана» або «баті Зинова», відповідно козаки уявляються «дітьми». Здається, наче Шевченко у фольклорному дусі також гіперболізує або підкреслює позитивні риси «батька»: «препрославлений», «козачий», «розумний». Насправді ж усі ці епітети є іронічними. Усі вони й особливо гіпербола-неологізм «препрославлений» свідчать про нерозумність гетьмана [див. про епітети «підтекстової» дії в: 2, с. 212]. Однак у цьому вірші Шевченкового персонажа визначає все ж інша вульгарна риса – пияцтво. Можна припустити, що митець почув про залежність гетьмана від алкоголю в середовищі польських засланців-революціонерів, бо саме польські історики поширювали подібні чутки. Відомою є й версія отруєння Б. Хмельницького поляками, зафіксована в «Літописі Г. Граб'янки». За цим джерелом, гетьмана начебто отруїв його майбутній зять: «...і сам випив чарку, налиту зі схожої пляшки. Та йому, що випив неотруєну горілку, нічого не сталося, а нещасний Хмельницький від цієї прихильності втратив життя» [9, с. 921]. Найвірогідніше, Шевченко дізнався про можливе надуживання Б. Хмельницького алкоголем з праці М. Костомарова «Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России», яку читав, повертаючись із заслання до Петербурга, у 1–8 числах «Отечественных записок» за 1857 р. Там міститься такий психологічний портрет гетьмана, поданий, до речі, за польським джерелом [див.: 18, t. 1, s. 41]: «Сам гетман очень был грустен; что-то странное явилось в его характере: он то постился и молился; по несколько часов лежал ниц перед образами в храме; то советовался с колдуньями, которых держал при себе три и, пьяный, пел думы своего сочинения; то был ласков и ровен в общении со всеми, то суров и надменен; казачество все прощало ему» [7, т. 1, с. 290]. Однак у праці М. Костомарова часто згадується про пияцтво гетьмана. Наприклад: на переговори з А. Киселем Хмельницький «приехал уже вечером немного пьяный» [7, т. 1, с. 314], «на другой день, поутру, воевода (А. Кисиль – Р. Х.) отправил к гетману своего племянника <...> Они застали гетмана за беседою с полковниками и старшинами. На столе стояла горелка» [7, т. 1, с. 315]. Або так: «Встречая пана (брата А. Киселя – Р. Х.), козацкий гетман был пьян и взбешен» [7, т. 2, 56]. Потім він начебто звернувся до Виговського, аби брата Киселя повісили, а решту українських депутатів від різних володарів утопили: «...гетман пил еще с досады, бесился, наконец упал и заснул» [7, т. 2, 57]. Прикметно, що обсценний епітет «п'яна» Т. Шевченко ужив також щодо України у варіантах до містерії «Великий льох», зокрема варіант 353–354 рр. «Сміється і ридеє / Уся Україна!» звучить так: «І радіє на рідинах / П'яна Україна». Можливо, саме цей епітет, у розумінні поета, найточніше передавав думку про zdegradоване українське суспільство, що внаслідок власної незрілості, передусім безвідповідальності еліт опинилося в російській сфері впливу.

Загалом образ Б. Хмельницького чи не найбільше хвилював тогочасних українських інтелігентів. Недаремно М. Максимович писав: «С удовольствием вспоминаю тот вечер у г. Костомарова в начале 1846 года на Старом Киеве, когда он прочел мне только что написанное им введение к истории Богдана Хмельницкого... (Тогда же я впервые увидал и твою драгоценную Летопись Величка, ко-

торая поручена была для издания г. Костомарову от Временной комиссии)» [12, с. 192]. Шевченко не міг бути присутнім на згаданому М. Максимовичем читанні, бо познайомився з істориком лише навесні 1846 р., проте він, очевидно, таки розмовляв з М. Костомаровим про гетьмана пізніше. На поетове потрактування Б. Хмельницького в позасланчий період найбільший вплив мала, звичайно, найаргументованіша на той час академічна праця його приятеля. Прикметно, що на неї свій відгук у формі листів написав М. Максимович. Листи 1–4 друкувалися в альманасі «Украинец» (М., 1859. – Кн. 1), лист 5 у журналі «Русская беседа» (1859. – Кн. VI), 6 і 7 «Санкт-Петербургских ведомостях» (1860. – № 8), 8 – 18 – в «Основі» (1860. – Кн. 2, 5). З листами в «Основі» Т. Шевченко, безперечно, міг ознайомитися, але вони стосуються переважно історичних уточнень, тоді як у перших двох міститься оцінка постаті гетьмана, яку можна уважати на той час стандартною. Пишучи перші свої 5 листів М. Погодіну й відповідаючи на його тезу, що на Б. Хмельницького і його славетний подвиг можна дивитися з Московського й Київського боку, М. Максимович зазначив: «...так же, как Московская и Киевская Русь – две стороны одного Русского мира, надолго разрозненные и противостоящие друг другу, сошлись воедино – усилиями Богдана» [12, с. 191]. У праці М. Костомарова висновки значно глибші, хоча й завуальовані, зокрема він зазначив, що «эпоха Богдана Хмельницкого начала и приготовила то, что должно было, по ходу исторических обстоятельств, совершиться в грядущих поколениях со всеми последствиями для славянского мира, быть может еще взвешенными судьбою» [7, т. 1, с. VI]. Незважаючи на висновки історика про те, що гетьман не мав змоги сам протистояти полякам, що в нього лишалася надія лише на московського царя, незважаючи на вияв істинної шляхетності гетьмана, що виявляється в цитованих М. Костомаровим словах Хмельницького на пропозицію Бенъовського знову об'єднатися із Польщею: «Я одною ногою в могиле. На закате дней не прогневаю небо нарушением обета царю московскому. Раз поклялся ему в верности и сохранию ее до последней минуты» [7, т. 2, 531], Т. Шевченко у своєму вірші оцінив наслідки його союзу з Росією з київської позиції й імпліцитно визнав, що Переяславську угоду міг підписати лише політик у неадекватному стані, зокрема п'яний. Саме із цієї причини поет й обіграв цей вульгаризм. Він не тільки застосував до гетьмана принизливе звертання – «Богдане п'яний», а й завдяки повтору «упився б! Здорово упився!» змодельював гіпотетичну реакцію державного мужа на занепад, побачений у Переяславі через 200 років після підписання угоди. Автор передбачив миттєве протверезіння свого персонажа від усвідомлення власної політичної короткозорості й жахливої провини перед Україною. Проте протверезіння це, за Т. Шевченком, було б коротким. Після нього поет прогнозує два варіанти розвитку подій: 1) з горя гетьман піде похмелитися «в смердячій / Жидівській хаті», тобто у шинку, або 2) у стані повного сп'яніння впаде в калюжу, вірогідно, ту ж, зображену Т. Шевченком на вже згаданій акварелі 1845 «Церква Покрови в Переяславі», й утопиться «в багні свинячій», тобто помре вже вдруге, але ганебною смертю п'яниці. Якщо в ранній творчості поет зобразив трагічний образ Б. Хмельницького – сина-невдахи в «Розритій могилі», героя, що спить, або «визволителя, який повертається», у вірші «Чигрине, Чигрине», то тут завдяки сатири, яка переростає в гротеск, створив відверто карикатурний образ гетьмана.

Фактично це третій повноформатний карикатурний портрет історичної особи у творчості поета після подібних образів Миколи I й Олександри Федорівни, сатиричні образи Петра I і Катерини II й деякі інші окреслено лише кількома штрихами. Подібний принцип гротеску поет застосував і до біблійних царів, і до князя Володимира Великого. Завдяки гротеску митець знищив об'єкт свого осміяння, стягнув державного мужа з п'єдесталу високої шани. Подібна традиція словесної розправи з грішниками вкорінена в «Божественній комедії» Данте, зокрема в 1-ій її частині під назвою «Пекло», яку з інтересом читав Т. Шевченко. В українській літературі її використав І. Котляревський в «Енеїді», яка теж належала до улюбленої лектури поета.

Друга частина (р. 10–15) вірша має ознаки сатиричної епітафії. Звернення поета до цього жанру сигналізує про зв'язок із попередньою українською традицією, зокрема з поезією Г. Сковороди. Однак, на відміну від класичної епітафії, в якій коротко викладають історію особи, перераховують усі її чесноти і звершення, автор засвідчує повагу нащадків і свою до небіжчика, тут про подвиги не йдеться, митець навпаки стверджує, що Б. Хмельницький фатально помилився, підписавши договір із Москвою. Слово «амінь» у р. 10 означає, що державний муж уже завершив свій земний шлях. Т. Шевченко вкотре називає гетьмана «великим» і «славним», але зі знаком мінус. Свідченням цього є іронічна заувага – «та не дуже», підсилена трьома крапками. Автор ніби спеціально уриває себе, даючи читачеві зрозуміти, що краще про «величні» діла гетьмана, тобто про Переяславську угоду, промовчати. Поет зовсім не бажає «купати» гетьмана «в калюжі» неслави, але цього від нього вимагає істина. За Шевченком, було б краще, якби Хмельницький не родився на світ або упився іще в колисці (знову гротеск). «Амінь» у кінці вірша означає, що епітафію завершено, все сказане автором – істина.

В аналізованому вірші поет подав своє остаточне бачення гетьмана як недалекогоглядного політика, який дав імпульс російській фазі в історії України – фазі національного занепаду й безнадії, яка розтяглася на століття, визначивши не тільки долю України, а й світову геополітику, бо Росія, підсилена Україною, у ХХ ст. перетворилася на наддержаву. Є сенс твердити, що саме глибинне розуміння Шевченком феномену Росії й визначає його як пророка не тільки для України, а й для світу. Щодо питання «історичної правоти» Шевченка в оцінці Б. Хмельницького, то існує думка, наче поетом керувало «всепоглинаюче національне почуття, яке заступило раціональне начало» [2, с. 218]. Однак зміни в оцінці гетьмана – від осуду через часткове вибачення до зневажливого осміяння – переконує, що Шевченкова оцінка у вірші «Якби-то ти, Богдане п'аний» не була імпульсивною чи винятково емоційною. В останньому своєму вірші про Б. Хмельницького поет вкотре задекларував власне право судити сильних світу й визначати, яку пам'ять вони залишають нащадкам.

Шевченкове потрактування постаті гетьмана справило вплив на тогочасну українську інтелігенцію. Про це свідчить текст пісні «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського (1863), в якій містяться рядки: «Ой Богдане, Богдане / Славний наш гетьмане! / Нащо віддав Україну / Москалям поганим?!». Таким чином, постать Б. Хмельницького набуває в українській свідомості амбівалентності: з одного боку, він є славетним полководцем, безстрашним воїном, з другого – тим політиком, завдяки якому в Україні розпочалася епоха російського домінування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России: в 3-х т. / Д. Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Т. 2. – 296 с.
2. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...» Гоголь і Шевченко: порівняльно-типологічні студії / Ю. Барабаш. – Х., 2001. – 373 с.
3. Барабаш Ю. Поема-містерія Шевченка «Великий льох» / Ю. Барабаш // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Великий льох. – Черкаси, 2013. – С. 56–75.
4. Грабович Г. Поет як міфотворець: Семантика символів у творчості Тараса Шевченка / Г. Грабович. – К., 1998. – 206 с.
5. Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви в творчості Шевченка / В. Дорошенко // Повне видання творів Тараса Шевченка: У 16 т. – Чикаго, 1961. – Т. 2. – С. 288–309.
6. Івакін Ю. Нотатки шевченкознавця / Ю. Івакін. – К., 1986. – 311 с.
7. Костомаров Н. Богдан Хмельницький / Сочинение Н. Костомарова. 2-е узд. – СПб., 1859. – Т. 1. – 459 с. – Т. 2. – 550 с.
8. Кукса Н. В. Іллінська церква в Суботіві в студіях ХІХ–початку ХХ ст. / Н. В. Кукса // Пам'ятки України. – 2011. – № 5/6. – С. 38–47.
9. Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки [упор. та перекл.: В. Кречотень, В. Шевчук, Р. Іванченко]. – К., 2006. – 976 с.
10. Літопис Самовидця [упор. Я. Дзира]. – К., 1971. – 208 с.
11. Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К., 2007. – 446 с.
12. Максимович М. У пошуках омріяної України: Вибрані українознавчі твори / М. Максимович. – К., 2003. – 360 с.
13. Росовецький С. Шевченко і фольклор: монографія / С. Росовецький. – К., 2011. – 415 с.
14. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. – Б. м., 1991. – 1017, 352 с.
15. Сергійчук В. Переяславська рада – трагедія України і прогаш Європи / В. Сергійчук. – К., 2003. – 136 с.
16. Филипович П. Шевченко і Гребінка / Филипович П. // Филипович П. Шевченкознавчі студії. – Черкаси, 2002. – С. 74–95.
17. Яременко В. Історіософія Шевченкової поеми «Великий льох» за історіографічним виміром та його символічним вираженням / В. Яременко // Тарас Шевченко. Текст і контекст. Великий льох. – Черкаси, 2013. – С. 186–204.
18. Яременко В. Хмельницький Богдан (Зіновій) Михайлович / В. Яременко // Шевченківська енциклопедія. – К., 2014. – Т. 6. – С. 615–618.
19. Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora. Z rękopisu wydał Edward Raczyński. – Poznań, 1840.

Summary

Kharchuk R. Khmelnytsky's image in the Shevchenko's poetry as artistic and historical alternative to official Hetman's image in the Russian imperial historiography and literature.

This article examines the dynamics of Shevchenko's image of Hetman Bohdan Khmelnytsky, displays its genealogy: history, chronicle, folklore, literary, reaching the conclusion that the greatest influence in this regard was D. Bantysh-Kamensky's history and N. Kostomarov's monography about Khmelnytsky. However, Shevchenko did not accept any of view on Hetman submitting his image as an artistic and historical alternative to the established understanding in the Russian imperial historiography and literature.

Key words: *Khmelnytsky's image, revision, Russian historiography, chronicles, folklore, literature, alternative, grotesque caricature, satirical epitaph.*

